

I. rész

A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái (Elméleti-módszertani alapvetés)

A fordításdefiníciókról

„Egy szerzetes azt kérdezte Ma-cutól:

– Mi Buddha? – Ma-cu azt felelte:

– Sem nem elme, sem nem Buddha.”

Georges Garnier nyelvészettel és fordítással foglalkozó könyvének *Varia de Translatione* című első fejezete Szent Páltól kezdve Voltaire-en és Diderot-n át egészen André Malraux-ig nem kevesebb mint 52 különböző véleményt, vélekedést közöl a fordításról (Garnier 1985: 5–10)²; egy Németországban kiadott népszerűsítő könyv szerzője pedig oldalakon keresztül sorolja fel a különböző fordításelméleti szakkönyvekből kigyűjtött fordításdefiníciókat (Koller 1979: 108–114). Tegyük most félre a költőknek és íróknak a fordítás szépségeit magasztaló szubjektív vélekedéseit, és foglalkozzunk a *definíciókkal*. A módszer némiképp emlékeztet John Riesnek a 30-as években a mondatdefiníciók körében végzett hasonló gyűjtőmunkájára, és az eredmény – a definíciók összehasonlítása – itt is ugyanolyan tanulságos. Alig találni olyan szerzőt, aki ne próbálná „definiálni” a fordítást, ne kísérelné meg valamiképpen leírni a fordítási folyamat idealizált vagy tényleges (nek vélt) mechanizmusrendszerét. A „definíció” szót ebben az esetben persze erősen metaforikusan kell értenünk, hiszen közülük csak nagyon kevés tesz eleget a definíciókkal szemben támasztott tudományelméleti követelményeknek: inkább vélekedésekről, állásfoglalásokról, véleményekről van szó (vö. német *Meinung*, francia, angol *opinion*, görög *dóxa*), nem pedig pontos, tudományos meghatározásokról. A látszólagos sokszínűség mögött néhány közös vonást mégis könnyen felfedezhetünk. Így például ezekben a „definíciókban” mindig valamiféle helyettesítésről, átalakításról, átvitelről, újrafogalmazásról, reprodukálásról, átkódolásról esik szó (vö. *transformation*, *substitution*, *replacement*, *passage*, *reformulation*, *reverbalsation*, *transfert*, *transcodage*, *Übertragung*, *Umkodierung* stb.), felbukkan bennük továbbá két nyelv, két szöveganyag, két információtartalom, két jelrendszer, két kód, két reprezentáció stb., vissza-visszatérnek olyan kifejezések, mint „kongruencia”, „invariancia”, „adekvátság”, „ekvivalencia”, „azonosság”, „hasonlóság”, „analógia” stb.

E definíciók összehasonlító elemzése alapján az alábbi kérdéseket tehetjük fel:

- ❶ Miért nincs a fordításnak egyetlen, mindenki által elfogadott definíciója? Miért van ilyen sok fordításdefiníció?

² Ezen idézetek egy része különböző íróktól, költőktől származó szubjektív vélekedés, erősen metaforikus stílusban, amelyek a (mű)fordítás szépségét magasztalják, nehézségét bizonygatják vagy lehetetlenségét hangsúlyozzák.

- ❷ E definíciók teljesen különbözőek, vagy vannak azért köztük tartalmi vagy szóhasználatbeli hasonlóságok, átfedések?
- ❸ Van-e valamiféle gyakorlati hasznuk (*vertu opératoire*) ezeknek a definícióknak? Egyáltalán, helyes-e egy jelenség megközelítésében, leírásában *definícióból* kiindulni?

A sok és sokféle definíció egy tudományban az *elméletiány jele*. Ha valamely jelenségre sok definíció él egymás mellett, az azt jelenti, hogy az adott jelenségnek (még) nincs kialakult, mindenki által elfogadott elmélete. A „definíció-túltengés” mindig valamiféle bizonytalanságot, homályosságot, átláthatatlanságot tükröz.

Ami a definíciók különbözőségét illeti: megállapíthatjuk, hogy e fordításdefiníciók, bármennyire különböznek is egymástól megfogalmazásukban, szóhasználatukban, bármilyen eltérők is „felszíni szerkezetükben”, lényegüket tekintve nem térnek el jelentősen egymástól. Mindegyiküket a *kiindulás tárgya + folyamat + cél-tárgy* hármassága jellemzi, „ezen belül az egyes szerzők a folyamatot a kiindulás tárgyának és a céltárgynak egymáshoz való viszonyával próbálják meg definiálni” (Zalán 1986: 41). Ezért támad az az érzésünk, mintha mindegyik definíció ugyanazt mondaná – csak éppen egy kicsit másképpen; lényegük, „mély szerkezetük” egészen egyszerűen leírható volna néhány generikus fogalom bevezetése révén. Ez még nem volna baj. Nagyobb baj az, hogy e fordításdefiníciókban mindig érezhető valamiféle *normatív árnyalat*: nem azt írják le, mi(lyen) a fordítás, hanem mintegy *előírják*, mi(lyen) *legyen* (vö. Koller 1979: 112). Így például a fordításdefiníciókban gyakran megfogalmazódik az az alapkövetelmény, hogy a forrásnyelvi szöveg (az eredeti) és a célnyelvi szöveg (a fordítás) *legyen ekvivalens* egymással, a fordítás valósítsa meg „az eredetivel való teljes értékű funkcionális-stilisztikai megfelelést” (Fjodorov 1968: 151), tartalma „legyen ugyanaz, mint az eredetié” (Hollander 1966: 206). Érdekes módon ez a normatív árnyalat még a normativitás ellen egyébként bevallottan küzdő, a fordításelméletet alapvetően alkalmazott nyelvészetként felfogó kutatók munkáiban is felbukkan: „A fordító feladata: az eredeti szöveg tartalmának *teljes és pontos visszaadása* egy másik nyelv eszközeivel úgy, hogy közben *őrizze meg* az eredeti szöveg stilisztikai és expresszív sajátosságait” (Recker 1986a: 200); „*minden fordításnak* egyenértékűséget *kell* eredményeznie” (Recker 1986b: 218, az én kiemeléseim) stb. Pedig e szerzők pontosan tudják, hogy a tudománynak nem azt kell leírnia, hogy *mi legyen*, hanem azt, hogy *milyen* a kutatott jelenség természete.³

E definíciók középpontjában „nem a céltárgy, hanem a kiindulás tárgya áll, belőle vonják le az ekvivalencia kritériumát. A *folyamatot magát egyetlen meghatározás sem írja le*. A kiindulási tárgy és a céltárgy összehasonlításával ugyan meghatározható, *mi változott meg*, de az nem, *miként változott meg*” (Zalán 1986: 42).

A különböző fordításdefiníciók által használt terminológia nyelvi elemzéséből könnyen kimutatható, milyen nagyfokú affinitást tanúsít a fordítás (elmélete) a legkülönbözőbb disz-

³ V.N. Komisszarov is utal rá, hogy „a kutatók többségének figyelme az 'ekvivalencia' fogalmának normatív feltárására irányul, vagyis arra, hogy milyenek kell lennie a fordításnak az eredetihez viszonyítva. Ez a 'kell' *implicit módon ott van már a fordítás definíciójában*” (Komisszarov 1980: 52; Bart & Klauzy 1986: 193, az én kiemeléseim).

ciplínák, teóriák, irányzatok iránt. Minden nehézség nélkül integrálja, magába olvasztja az általános nyelvészet, a kommunikáció- és információelmélet, a logika, a pszichológia, a szövegelmélet, a szemiotika, a filozófia, a generatív nyelvelmélet és más diszciplínák szak-kifejezéseit, felhasználja elemzési módszereiket, megközelítési módjukat, elméleti eredményeiket. Mindez arra vall, hogy *a fordításnak* – legalábbis ma még – *nincsen kialakult, saját, önálló elmélete*. Az „általános, koherens és egységes fordításelmélet”, úgy tűnik, egyelőre még csak az elméletírók vágyálmaiban létezik, megkonstruálhatóságával kapcsolatban a vélemények meglehetősen szkeptikusak: „Az eddigi fordításelméletek nem tekinthetők többnek, mint bevezetésnek, előtanulmánynak [*prolegomena*] egy általános fordításelmélet kidolgozásához vezető úton” (Holmes 1972: 12); „...az egyre növekvő publikációmennyiség ellenére [...] az olyannyira áhított általános fordításelmélet még mindig a probléma betegállapotát és a megoldások elégtelenségét jelzi” (Várkonyi 1988: 13).

„Az eddig rendelkezésünkre álló elméleti fejtegetések nagy része, noha önmagukat elméletnek nevezik, valójában nem elméletek a szó szigorúan vett értelmében. Valami homályos [*unclear*] eszmefuttatás jellemzi őket az általuk felvetett problémákon, az elmélet szigorú logikai kifejtése és levezetése azonban hiányzik belőlük” (Holmes 1978: 57). Ugyanakkor arra is következtetni lehet, hogy a 60-as, 70-es években kialakult vagy a napjainkban kialakulóban lévő „interdiszciplínák” (például az etnopszichológia vagy a kognitív tudományok) előbb vagy utóbb szembekerülnek a fordítás problémájával, és a fordítást is felhasználják életképességük bizonyítására. E két tendencia együttes érvényesülése – a fordítás érdeklődése a legkülönbözőbb társadalomtudományok iránt és ez utóbbiak érdeklődése a fordítás iránt – hozta létre a 70-es évek végére a legkülönbözőbb alapú fordításelméleteket. Kiderült, hogy szinte nincs is olyan társadalomtudomány, amely ne szolgálhatna alapjául egy (valamilyen, de nem *magának a*) fordításelméletnek. Ilyen alap lett – egyidejűleg vagy kisebb-nagyobb időbeli eltéréssel – a kontrasztív nyelvészet, a generatív-transzformációs grammatika, a logika, a szemiotika, a szövegelmélet, a kommunikációelmélet, a pszicho-, szocio- és etnolingvisztika, a beszédaktusok elmélete stb. Innen a terminológiai sokszínűség, és innen származik az az érzésünk, hogy a lát-szólagos sokféleség ellenére a különböző fordításdefiníciók mégiscsak hasonlítanak egymásra. E definíciók elemzése alapján leszűrhetjük tehát, hogy *egységes, mindenki által elfogadott fordításelméletről egyelőre éppúgy nem beszélhetünk, mint egységes, mindenki által elfogadott nyelvelméletről, szövegelméletről vagy jelentéselméletről*. Úgy tűnik, bármilyen társadalomtudományi (inter)diszciplína szolgálhat alapul *valamilyen* fordításelmélet megalkotásához: elegendő megadni rá egy definíciót és felhasználni hozzá az adott diszciplína – meglehetősen heterogén és eklektikus – terminológiáját.

Joggal vetődik fel tehát a kérdés: egyáltalán szükség van-e fordításelméletre, szükségük van-e a fordítóknak (és szükségé van-e a tudománynak) egy olyan diszciplínára, amely *a fordítási gyakorlatot tekinti kutatási tárgyának*, a fordításról szeretne ismereteket szerezni és közléteni? Van némi igazság L. G. Kelly egyik megjegyzésében, amely úgy hangzik, hogy „ha a fordítás túlélése az elméletétől függene, akkor már jóval Cicero előtt kihalt volna” (Kelly 1979: 219). Nyilvánvalóan túlzott követelmény volna elvárni egy

fordításelmélettől – ha „fordításelméleten” a szó a legtágabb értelmében a fordításról való teoretikus gondolkodást értjük – hogy a rossz fordítóból jó fordítót csináljon. Ez az elvárás nem veszi tekintetbe (vagy inkább: mélységesen félreérti), mire képes, *mit tehet* egy elmélet. Semmilyen fordításelmélettől nem várható el, hogy pontos, kidolgozott szabályokat adjon arra vonatkozólag, hogyan *kell* egy szöveget olvasni, hogyan *kell* megérteni, hogyan *kell* értelmezni, hogyan *kell* fordítani. Még kevésbé lehet elvárni, hogy pontos útmutatásokkal szolgáljon a fordítónak arra vonatkozóan, hogyan adja vissza a célnyelv nyelvi eszközeivel a forrásnyelvi szöveg adott pontján szereplő konkrét szót vagy kifejezést, fordítsa-e le az alliterációkat egy publicisztikai szövegben, mit kezdjen a beszélő nevekkel egy regényben, a rendelkezésére álló lexikai megfelelők közül melyiket válassza, milyen stílusárnyalatot használjon, hogyan kompenzálja a keletkező veszteségeket stb. A *fordításelmélet nem valamiféle felsőbb fórum vagy instancia*, amelyhez a fordító döntései helyességét illetően tanácsért, válaszáért vagy jóváhagyásért fordulhat. Csak arra képes, hogy szisztematikus keretek közé helyezze a fordítás folyamatát, megpróbálja leírni mechanizmusrendszerét, feltárni azokat a hermeneutikai útvonalakat, amelyeket bejárva egy-egy konkrét esetben egy-egy fordító eljuthatott az általa legjobbnak vélt célnyelvi megfelelő kiválasztásáig vagy felkutatásáig, megpróbálva rekonstruálni azt a megértő-értelmező folyamatot, amely ott rejlik minden fordítási tevékenység mögött. A fordításelmélet olyan hivatkozási alap, keret [*frame; cadre de référence*], amelynek alapján a fordító *útbaigazításokat, tanácsokat, recepteket* kaphat saját tevékenységéhez.⁴

De visszatérve még a definíciók problémájára, célszerű-e vajon *definícióból kiindulni* valamely jelenség vizsgálata során? Racionálisan gondolkodva erre a kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a megismerni akart tárgyat lehetetlen *a priori* pontosan definiálni, hiszen a pontos definíció azt előfeltételezi, hogy a vizsgálandó tárgyat *már ismerjük*. Több filozófus – köztük Hegel és Heidegger – is figyelmeztet rá, hogy a jelenség igazi természetét sokszor tulajdon definíciónk fedi el előlünk. Ha ugyanis a megismerni akart jelenség vizsgálatának *kezdetekor* azt a célt tűzzük magunk elé, hogy pontos definíciót adjunk rá, akkor fennáll az a veszély, hogy a vizsgálat során igyekszünk majd e definícióhoz tartani magunkat, gondolkodásunkat megpróbáljuk mintegy „hozzáigazítani” saját definíciónkhoz, s így gondolkodásunk kereteit akarva-akaratlanul már ki is jelöli saját definíciónk. Hasonló veszélyeket rejt magában az az eset, amikor bizonyos – sokszor teljesen irracionális – megfontolások alapján elfogadunk egy *készen kapott definíciót*, és ezt tekintjük kiindulási pontnak: ekkor ugyanis a választott definíció „jelöli ki” gondolkodásunk irányát és kereteit. Ezért legfeljebb egy *megközelítő jellegű meghatározásból, egyfajta munkahipotézisből*, előzetes elképzelésből célszerű kiindulni: ezt a tudományelméletben „kiinduló definíciónak” [*définition de départ*] nevezik.

De mivel máris a problémák közepén járunk, tegyünk egy nagy ugrást visszafelé, egészen az alapokig: nézzük meg az általunk vizsgált diszciplína *elnevezésének* kérdését.

⁴ Valószínűleg erre gondolt Peter Newmark professzor, amikor 1981-ben Lipcsében a Grundfragen der Übersetzungswissenschaft című nemzetközi konferencián egyik hozzászólásában azt mondta, hogy minden fordításelmélet egyfajta hivatkozási alap, referenciális keret („Any translation theory is a frame of reference”).